

Бағашаров Қ.¹, Шалабаева Қ.²

¹философия докторы (PhD), e-mail: Kudaiberdi1981@gmail.com

²PhD докторанты, e-mail: rauana_karim@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ДІН МЕН ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ – ДІНИ БІРТҰТАСТЫҚТЫ САҚТАУДЫҢ НЕГІЗІ

Зерттеу тақырыбы қазақ халқына тән ислам діні мен ұлттық дәстүрдің сабақтастығына арналып отыр. Мақсат – қазақ халқының дәстүріндегі ислам дініне тән элементтерді ашып көрсету. Ғылыми зерттеудің түпкі идеясы: тәуелсіздіктен кейінгі жылдары өз бетінше шетелге шығып, түрлі білім ошақтарынан діни білім алып қайтқан жастардың дінді дәстүрге қарсы қоюына тосқауыл болу. Мақалада ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-дәстүрді дін арқылы жоққа шығармау керектігіне баса назар аударылады. Діндегі бидғат, ширк ұғымдарына түсінік беріледі. Және тек діни ерекшелікті ғана мойындап, ұлттық ерекшелікті кейінге ысыру, келіннің сәлем салуы, беташар, бата беруі секілді дәстүрлерді орындаудан түбегейлі бас тарту фактілерінің орынсыз екендігі, төл мәдениетті жатсынбау талданады. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымының қалыптасуына ислам діні зор әсер еткен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрмен де біте қайнасып кеткен деген тұжырым жасалады. Мақаланың практикалық мәні ретінде жастарға ислам дінінің жергілікті халықтың дәстүріне деген көзқарасын айқындап, қазақ халқының дәстүрі ислам дінімен терең сабақтасатынын ашып көрсетуді атауға болады. Қазіргі қазақ қоғамы үшін өзекті болып отырған дін мен дәстүр сабақтастығын мысалдармен түсіндіруді мақаланың құндылығына жатқызуға болады.

Түйін сөздер: ұлт, дәстүр, әдет, ғұрып, сабақтастық, ислам, дін, қазақ.

Shalabaev K.², Bagasharov K.¹

¹Doctor of Philosophy (PhD), e-mail: Kudaiberdi1981@gmail.com

²Candidate of PhD, e-mail: rauana_karim@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

The continuity of religion and tradition is the basis for preserving religious unity

The research topic is devoted to Islam inherent in the Kazakh people and its relationship with traditions. The goal is to identify the elements of Islam characteristic of the traditions of the Kazakh people. The main idea of scientific research is to discourage some people who, after independence, on their own initiative, receive religious education abroad and express opinions against customs and traditions. The article focuses on the fact that there is no need to nullify the foundations of national identification that have evolved over the centuries. The concepts of innovation (bid'a) and polytheism (shirk) in religion are explained. It is also said about the groundlessness of accepting purely religious peculiarities and the rejection of such traditions as: a beta ball, a greeting for a daughter-in-law, a blessing, and one cannot alienate one's own culture. In conclusion: Islam strongly influenced the worldview and was able to merge with the customs and traditions of the Kazakh people. The practical purpose of this article is to show the role of Islam and the influence on traditions for young people and the local population in general. The explanation of the topic of the connection of religion and traditions relevant for today's Kazakh society with the help of illustrative examples can be called the value of the article.

Key words: nationality, tradition, custom, interrelation, Islam, religion, Kazakh.

Бағашаров Қ.¹, Шалабаева Қ.²

¹Доктор философии (PhD), e-mail: Kudaiberdi1981@gmail.com

²PhD докторант, e-mail: rauana_karim@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Преемственность религии и традиции – основа сохранения религиозного единства

Тема исследования посвящена исламу, присущему казахскому народу, и его взаимосвязи с традициями. Цель статьи – выявить элементы ислама, характерные традициям казахского народа. Основная идея научного исследования: препятствовать некоторым людям, которые после получения независимости по своей инициативе получают религиозное образование за границей и высказывают мнения против обычаев и традиций. В статье заостряется внимание на том, что нет необходимости сводить на нет основы национальной идентификации, которые формировались веками. Объясняются понятия нововведения (бид'а) и многобожия (ширк) в религии. Также говорится о беспочвенности принятия сугубо религиозных особенностей и отказ от таких традиций, как: беташар, приветствие невестки, благословение, и нельзя отчуждаться собственной культуры. В заключение: ислам сильно повлиял на мировоззрение и сумел слиться с обычаями и традициями казахского народа. Практическая цель данной статьи – показать роль ислама и влияние его на традиции для молодежи и местного населения в целом. Объяснение актуальной для сегодняшнего казахского общества темы связи религии и традиций с помощью наглядных примеров.

Ключевые слова: национальность, традиция, обычай, взаимосвязь, ислам, религия, казах.

Кіріспе

Дін – адамзат қоғамындағы орны ешқандай алмастыруға келмейтін ерекше құбылыс (Әбуов 2010: 53). Діннің негізгі мәні діннің құдірет күшінен туындайды, олар: құдай, абсолюттілік, әлемдік рух, абсолюттік идея, трансценденттік делінді (Аханов 1993: 7-8). Қоғамда діни сана үнемі болып келді. Дін мен қоғам бір-бірінен ажырамайтын феномендер (Муханбетқалиев 2016: 5). Қазақтың бітім-болмысын және рухани жан дүниесін айшықтайтын ислам құндылықтары мен мәдениетін жан-жақты зерттеу, қазақ қоғамындағы діни төзімділік пен діни келісім мұраты жолына қызмет етпек (Бейсенов 2015: 3-4). Дін дегеніміз, тұлғалық және жамағаттық жақтары бар, ой және тәжірибе тұрғысынан жүйелендірілген, иман келтіргендерге өмір сүру тәсілін ұсынатын, оларды белгілі бір дүниетаным төңірегіне жұмылдыратын құрылым (Қаратышқанова 2010: 8). Дегенмен ғалымдар арасында «әдет» терминінің шығуы туралы біртекті пікірлер жоқ. А. Смағұлованың айтуынша, «әдет» – «әдет-ғұрып» деген араб сөзінен шыққан, мағынасы дағды-әдет. Әрине, қандай бір іс болмасын, әуелі дағдыға, әдетке айналып, кейін бара-бара көпшілік қолданатын заңға айналып, оны бұзу ерсі қылық, қылмыс саналған. Әр халықтың өзіне жарасатын әдет-ғұрып, салт-санасы мен дәстүрлері бар. Ол өздеріне қымбат. Осы зиялы адамзаттың бір бұтағы түрлі қауымының да өткен өмірі сан алуан, талай за-

мананы алып жатыр. Соған орай өздеріне тән әдет-ғұрып, салт-сана, қағида-ережелері де баршылық. Мұның бәрін болса да ислам жоқ етіп, тамырына балта шаппаған. Қайта олардың прогрессивті жақтарын өз ішіне қамтып, әдемілеп, қиюластырған. Соның нәтижесінде ислам заң нормалары сомданып, айшықтана түсіп, кез келген формацияға кереғар болмай, қабыса алады. Ол әдеби шығармаларда дәстүрлі құқықтық нормалар жиынтығын білдіру үшін қолданылады. Үлкен Советтік энциклопедияда: «Әдет – ислам діні тараған елдер арасындағы халықтық дәстүрлі құқық» делінген (Смағұлова 2004: 4). Н. Сәрсенбаев «Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары жөнінде» атты зерттеу еңбегінде дәстүр деген түсінікті екі мағынада пайдаланатынына тоқталған. Біріншіден, дәстүр деп халыққа кең тарап, терең сіңген әдет-ғұрыптарды және басқа тұрмыстағы тұрақты тәртіп түрлерін айтады; екіншіден, дәстүр деп ғылымдағы, саясаттағы, әдебиет пен өнердегі аса көрнекті қайраткерлердің атымен байланысты, халыққа көп тараған бағытты айтады (мысалы, Абай дәстүрлері т.б.) (Абуова 2017: 129). Дәстүр – кең ауқымдағы философиялық эстетикалық категория (Көркемдік 2010: 6).

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Мақалада дін мен дәстүр сабақтастығы жайлы негізінен отандық, шығыстық зерттеушілер тұжырымдамалары бағамдалды. Ислам дінінің

қазақтың ұлттық дәстүрі мен әдет-ғұрпына енген үлгілері талданды. Тарихи анализ, компаративистикалық, жүйелі талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелері және талқылау

Д. Айдаров «Дәуір және дәстүр» деген еңбегінде мынандай пайым білдіреді: әдет-ғұрып, салт-дәстүр қоғамдық дамудың барысында пайда болады. Сөйтіп, ол ұрпақтан ұрпаққа тарап, мәңгі бақи өмір сүреді. Әдет-ғұрып тұрмыстық қарым-қатынасқа байланысты қалыптасады. Мысалы, тілек білдіру, жас сәбидің дүниеге келу құрметіне шілдеhana өткізу, бесік той, қонақ күту, наурыз тойы т.б. түрлі жоралғылар, салтанатты өтетініне тоқталған. Дәстүрдің аса әсерлі күшін көрсететін белгілердің ішінде ерекше ретінде оның бұқаралығын, көпшілікке ортақтығын айтамыз. Ұлттық салт пен дәстүрдің тууы ұлттың өзінің қалыптасуына байланысты. Әрине, әр халықтың өзіне тән дәстүрі, әдет ғұрпы болады. Олар сол халықтың басқа халықтан ерекше белгісі болып санала береді. Қазіргі ғылыми дәлелдеулер қазақ ұлтының қалыптасуын IV-V ғасырдан басталады деп көрсетеді. Олай болса, сол дәуірден бері қарай қазақтың көптеген әдет-ғұрып, салт-дәстүрі дамыды, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып бізге жетті (Абуова 2017: 129). Дәстүр (традиция «передача»), берілу немесе «қалдыру», «мұра» деген ұғымды білдіреді. Осы берілудің қасиеттері мен сипаттары күрделі қоғамдық құбылысты, «дәстүр» деген ұғымды туғызады. Осыған байланысты сөздіктен дәстүр ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын «әдет-ғұрып», ұлт бойында қалыптасып, сіңіп кеткен «салт-сана, дағдылар», «салт-сана ол қоғамдық ойдың, дәстүрдің жиынтығы» деп түсіндіріледі (Өзірбекова 2009: 67). Қазақстан мұсылмандары ислам тағылымындағы Әбу Ханифа мәзһабын ұстанушылар, басқаша айтқанда, ханафилік бағытта. Ал, бұл бағыт суннизмдегі басқа мәзһабтарға қарағанда неғұрлым толерантты, қанағатшыл, жергілікті әдет-ғұрып, салт-сана заңдарымен, дәстүрлі нормаларымен санасатын ағым (Абжалов 2008: 3). Шарифат бойынша жергілікті қолданыстағы дәстүр дінге қайшы болмаса, ондай дәстүрді жалғастыруға, ұстануға рұқсат етеді. Жоғарыда аталған жас ерекшеліктеріне байланысты қолданылған атаулар діни сенім мен қағидаларға қайшы болмағандықтан, бабаларымыз өз тұрмыс-тіршіліктерінде дәстүр ретінде тастамады (Дін

мен дәстүр 2017: 131). Ержан қажы Малғажыұлы бас мүфти болған уақытта «Дін мен дәстүр» тақырыбының өзектілігі артып, «Дін мен дәстүр» атты екі томдық еңбек жарық көрді. Екінші томда «Балалық шақ» деп аталған бірінші тарауда: азан шақырып ат қою, ат қою мәдениеті: мұсылманша есімдер мен тыйымдар, ақиқа, қалжа, тахник жасау және баланың аузына түкіру, қырқынан шығару (баланың шашын алу), емізу мәселесі, шілдеhana, бесік той, тұсаукесер; «Бала тәрбиесі» деп аталған екінші тарауда: жас ерекшелігі, сүндет той, бәсіре, бата сұрау, ұлттық ойындар, имандылық тәрбие, медресе, әліпті таяқ деп білу, құран үйрену, сауат ашу, шежіре тарқату, жеті ата, қазақ жүздері мен рулары, түрік шежіресі, еңбекке баулу; «Жігіттік шақ» деп аталған үшінші тарау: жігіттік шақ, сегіз қырлылықтың бірі діни білім, жігіт сыны, нәсіпке ие болу; «Отбасы салттары» деп аталған төртінші тарауда: айттыру, сырға салу (хитба), құдалық, той, қалыңмал, мәһір мен қалыңмалдың айырмашылығы, жеті ата сақтау дәстүрі, қыз жасауы, беташар, уақыт пен денсаулық қадірі, талақ, әмеңгерлік; «Дінге қатысты салттар» атты бесінші тарауда: намаз, ораза, зекет, қажылық; «Адамның дүниеден өтуіне қатысты салттар» деп аталған алтыншы тарауда: жыртыс, құранды хатым ету, қабір зияраты, өліге құрмет, ас, садақа беру жоралғылары талданған. Е. Малғажыұлы қазақ халқына тән дін мен дәстүр туралы былай дейді: «Иә, біздің салт-дәстүріміз тәрбие мен тағылымға, ізгілік пен адамгершілік құндылықтарға тұнып тұр. Халқымыздың күнделікті тұрмысында әдетке айналып кеткен әдет-ғұрыптардың астарына үңілсек, шарифаттың бір талабы тұрғанын байқаймыз. Сәби дүние есігін ашқанда, құлағына азан шақырып ат қою, ақиқа құрбандығын шалып, келінге қалжа жегізу, баланы қырқынан шығару, шілдеhana бесік той жасау, тұсау кесу, сүндет той, атқа мінгізу, тоқымқағар, тілашар т.б. жоралғылар исламда бар рәсімдер немесе асыл дініміз құптаған игі амалдар» (Дін мен дәстүр 2017: 3). Мұсылмандар қауымы сәлем бергенде «Ассалаумағалайкум» десе, оған «Уағалайкум ассалам» деп жауап береді. «Үлкеннің сөзін бөлме, алдын кесіп өтпе» деп жасынан құлағына құя береді. Міне, сол ескертулер бойға сіңіп, әдетке айналады (Шахманов 2014: 136). Дәстүрлі қазақ қоғамында ақсақалдарды сыйлаудың үш түрлі әлеуметтік мәні болған: Біріншіден, ақсақал – асқан ақыл иесі, екіншіден, ақсақал – қазақ дәстүрі мен салтын сақтаушы және оның орындалуын қадағалап реттеуші, үшіншіден, ақсақал – рухтар мен ата-

бабалар әлеміне жақындай түскен адам, сондықтан ол ерекше құрметке ие (Исенов 2012: 1). Қазақ тіліндегі оң және теріс бата үлгілерін зерттеген Ф.Р. Ахметжанова қазақ ескілігіне қатысты мағлұматтардың негізгі көзі академик М. Әуезов еңбектерінде сақталғандығын айтады. Жазушы М. Әуезов «ескіліктер» жөнінде мынандай деректер келтіреді: «Қазақтың ежелгі ескілігі бұл уақытта ешкімнің де есінде жоқ. Сол себепті алысқа ұзап кеткен заман туралы, қай тарихшы сөйлесе де нобаймен, долбар сөзбен айтады. Дәл мағлұматтың болмайтын себебі: қазақ ескілігінің жазу күйінде сақталып қалған белгісі жоқ. Қазақ елінің ішкі өмірі екі үлкен дәуірге бөлінеді. Бұның біреуі Ислам діні келген соңғы мезгіл. Екіншісі содан арғы ескі дәуір. Бұл дәуірдің біздің заманымызға жеткен белгілері болса, елдің кейбір әдет-салтында, өлең, жырында, ескілікті ұғымында қалған белгілер болады». М. Әуезов бұл жерде «ішкі өмір» деп рухани өмірді, ал «ескі дін» деп қазақ тұрмысында ислам дініне дейін болған шамандықтың жайын айтқан болса керек. Демек, тілімізден көрініс тауып, ұлттық сипатқа ие болып келе жатқан қазақтың ежелгі салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының алуан үлгілері «ескіліктер» терминін иеленетіндігін түсінеміз (Ахметжанова 2005: 15). Ал қазақ ескіліктерінің салт жолымен, ғұрып жолымен, тұрмыс қалпында болатын істер сарынымен айтылатын сөздеріне А. Байтұрсынұлы сипаттама береді. Бұл аталғандарды сарындама саласына қатысты деп олардың әрқайсысына жеке түсінік беріп өткен. Мәселен, ғалым салт сөздеріне: қазақтың ділмар сөздерін, мақал-мәтелдерді, мысалдарды, ғұрыпқа: той бастар, жар-жар, беташар, жоқтау, бата сынды өлең-жыр үлгілерін жатқызса, қалып деп: жын шақыру, тісті емдегенде құрт шақыру, бесікке бөлеу т.б. атайды (Ахметжанова 2005: 21). Зерттеуші Ф.Р. Ахметжанованың анықтауынша, бата сөздердің жиналып жариялануы 19 ғасырдың екінші жартысында ғана қолға алынды. Бұл ретте алғашқы аталатын еңбек түркі тектес халықтардың ауыз әдебиеті үлгілерін қамқорлықпен жинап, жариялаған орыс академигі В.В. Радловтың «Түркі халықтарының халық әдебиеті үлгілері» деген он томдық еңбегі. Оның 1870 жылы жарық көрген үшінші томында қазақ ауыз әдебиетінің басқа түрлерімен қоса бата сөздер де қамтылған. Бұл еңбектің «Бата сөз» тарауында 76 жолдан тұратын көне үлгідегі 5 бата сөз берілген. Бата сөз үлгілері шығыстанушы ғалымдар Г.Н. Потанин, Н. Пантусов шығармаларында да кездеседі. Бата сөздер

енгізілген тағы бір еңбек қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, бастырушы Ә. Диваевтың еңбектері жарияланған «Қазақ халық творчествосы» (1989). Мұнда 59 жолдан тұратын бата үлгісі берілген. С. Сейфуллин қазақ ауыз әдебиетін сан ғасырдың жемісі деп қарап, бірнеше дәуірге бөліп, саралайды. Соның ішінде «арғы, ескіліктегі жабай рушылдық дәуірден бізге жеткен және билер дәуірін бастан кешіріп бізге жеткен ел әдебиетін» екіге бөліп, бірінші бөлімнің 6 топшілік түрі қатарында аталатын салт өлеңдеріне жарапазанды да көрсетеді де, оның батасы деп 78 жолдан тұратын дәстүрлі бата сөздің екі нұсқасын береді. Осы кезге дейінгі жарияланған бата сөздер мен ел аузында, сондай-ақ түрлі мұрағаттарда қолжазба күйінде сақталған бата сөздерді тұңғыш топтастырған үлкен еңбек ғалым С. Негимовтың «Ақ бата» жинағы. Бұл еңбек 1992 жылы жарық көрді. 1998 жылы М. Есламжанұлының «Баталар» жинағы жарыққа шықты. Сонымен бірге, З.Б. Үмбеталина, Б.Р. Оспанова, Д. Мамырбаевалардың осы бағыттағы зерттеулері батаның әдеби тұрғыдан қарастырылуына арналса, Ж. Нұрсұлтанқызы, Г. Абдвахитовалар бата сөздердің түрлеріне, ұлттық мәдени ерекшеліктеріне көңіл бөледі. «Адам бойына жабысқан әр түрлі ауру-сырқауды сиқырлы сөзбен қуып, аластауға болады деп сенген халық бір замандарда бақ пен дәулетті де, бас амандығы мен байлықты да ақ тілеу алғыс айтып, бата беру арқылы дарытуға болады деп түсінген. Тегінде бата беріп, ақ тілеу айтып, алғыс білдіру ежелгі ата-бабалар дәуірінен келе жатқан түркі халықтарының ескілікті дәстүрі екені ақиқат. Бұл мазмұны мен мақсаты жағынан да көшпелі түркі тайпаларының ортақ тірлігінен туған» (Уахатов 1983: 79). Зерттеушілер Ж.Қ. Ғафурова мен Ф.Р. Ахметжанова А. Байтұрсынұвтың батаны ғұрып сөзіне жатқызғанын, оған мынандай түсіндірме бергенін алға тартады: «Бата – біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батағөй шалдар басы бар табақты тартуға алып келгенде, асты жеп болғанда да бата қылады. Көбінесе бата тамақ жеп болған соң істеледі. Мысалы:

1) Құдай онда!

Оңға баста!

Абырой бер!

Аман сақта!

2) Құдайым жарылғасын, бай қылсын,

Төрт түлігін сай қылсын!

Кетпес дәулет берсін,

Құдайым оңдасын,

Ондағанның белгісі
Мың саулығың қоздасын! –

деп 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» атты ғылыми еңбегінде жазады. Осы ретте «бата беру» рәсімі туралы академик М. Әуезовтің мына пікірін келтірейік: «Мұсылманшылық дінімен байланысы бар өлең сөздің тағы бір түрі бата беру өлеңдері. Бірақ бұл өлеңдердің туысын ғана мұсылманшылық негізінен шықты деу керек. Дін салтындағы тілек, дұға сияқты сөздерге ұқсады. Арабша айтатын дұғалардың орнына елдің өзі шығарған тақпақтаған өлең, жыр болады. Дін сөздері мен негізін ұқсастыратын осы жері. Осыдан басқа өлең қылған сөздері мен мағына жағынан білдіретін тілектерін алсақ, оның барлығы да қазақтың өз заңына үйлесіп, өз тіршілігінің қалпынан шығады. Бата берген өлең, тақпақта батагөй қария не адамшылық, не болмаса абұйыр, атақты тілейді. Кейде байлықты, бас амандықты тілейді. Егер бір сапарға аттанушыға берілетін бата болса, жол оңғарылып, олжалы қайтуын тілейді. Мысалы:

...Атың атың, ату бол,
Ағайынмен тату бол.
Жаз кигенің құлпы бол,
Қыс кигенің түлкі бол.
Бағаналы таудай бол,
Шағалалы көлдей бол.
...Тәңірі берген несібең,
Тепкілесек кетпесін.
...Сенен байлық өтпесін...

Бұған қарағанда батаның түрі ғана діннен алынған, бірақ мағынасы мен мақсаты, барлық сөздері мен ел әдебиеті мен ел тіршілігінің өз туындысы болады (Ахметжанова 2005: 29-30).

Бисмиллаһирахманирахим!
Уа, жаратқан ием, күдірет,
Тілегімізді қабыл ет,
Иманымызды кәміл ет!
Достың көңілін аша гөр!
Дұшпанның көңілін баса гөр!
Әділдікті бұрғаннан сақта,
Қайырымсыз туғаннан сақта,
Өтпес пышақ, шабан атыңнан сақта!
Көкдауыл, шайпау қатыннан сақта!
Кеудесін керген келіннен сақта!
Мезгілсіз келген өлімнен сақта!
Уа, құдайым!

Ұл берсең, білікті қып бер!
Қыз берсең, көрікті қып бер!
Келін берсең, келісті қып бер!
Мінер ат берсең, желісті қып бер!
Е, құдайым, ондасын!
Қызыр келіп қолдасын.
Бас аман, мал түгел боп,
Береке бірлік орнасын!
Дастарқаның бай болсын,
Пейілің соған сай болсын!
(Ахметжанова 2005: 678).

Ақ бата берумен қатар қазақ халқында қарғыс айту түрлері де кең тараған. Қарғыс әдетте нақақтан күйгенде т.б. ауыр жағдайларда ашынғаннан айтылған. Ол адамға да, малға да, дүние-мүлікке де айтыла береді. «Жер жастанғыр», «Өлім келгір», «Қарасан келгір», «Өртенгір» деген сияқты қарғыс түрлері көп. Қарғыс ашу, ыза, кек үстінде айтылады. Қазақтың әдет-ғұрыптарына терең мән беріп қарастырып жүрген ғалым Н. Өсерұлының көзқарасынша: «Қарғану деген де бар. Қарғану уәде беру мен ант ішуге ұқсас. Ешкім бет алды қарғана бермеген. Қарғану қазақ тайпаларында ежелден-ақ болып, тәңірі, аруақ атынан, ал ислам енген соң құран ұстап, Алла атынан айтатын болған. Жалғызымның қызығын көрмей кетейін! Құран ұстайын! Нан ұрсын! Керегенің көгін жейін! Дастарқан үстінде отырмын! Кепиет атсын! Құран ұрсын! Құдай куә! Жаным шықсын! Оллаһи! Билләһи! Бейуақытта айтайын! Құдайға аян! Баламның етін жейін! т.с.с. Мұндайда адал адамдар айта алатындығына күмән жоқ (Ахметжанова 2005: 35). Кегі кеткен не өш ала алмай жүрген адамы, дұшпаны бақытсыздыққа ұшырағанда адамдар оны табалаған. Қазақтың осындай табалау сөздерінде де «Құдай тапқан екен!» деген секілді діни мазмұндағы сөздер кездеседі. Жалпы алғанда алғыс пен қарғыс сөздерінің көбі діни мазмұнға негізделген: Құдай басқа бермесін! Құдайдан қайтсын. Алла разы болсын. Алла жазанды берсін т.б.

Қазақта ұл баланы сүндетке отырғызу үлкен мәнге ие. Хадисте «Бес нәрсе фитрадан (әуелгі жаратылыстағы әдеттерден). Олар: баланы сүндетке отырғызу, шаштың түгін қыру, мұртты басу, тырнақты алу, қолтықтың түгін кетіру» (Хасан 2003: 146). Қазақта әдетте ұл бала 5-6 жасқа келгенде сүндетке отырғызылады. Кей өңірлерде баланың сүндетке отыруын «мұсылман болумен» қатыстырады. Ондайда үлкен кісілер былай деп бата береді:

Мұсылман болдың, қарағым,
 Кәне, бері қарағын.
 Шырағын жағар ұлысын
 Ата менен ананың.
 Мұратыңа жете бер,
 Күннен күнге өсе бер.
 Өміріңнің түйінін,
 Өз қолыңмен шеше бер! Әумин!
 (Ахметжанова 2005: 58).

Қазақ дәстүрін зерттеуші Х. Арынбаев та бұл дәстүрдің ислам дінімен байланысты туғанын мойындайды: «Қазақ халқы ислам дініне сенетіндіктен, мұсылмандық парыз ретінде ер балаларын міндетті түрде 5-6 жасқа толысымен сүндетке отырғызады. Баланы сүндетке отырғызу төңкеріске дейін негізінен қожалардың кәсібі болатын. Әркім өз еліне қарай баласының сүндет тойын ұйымдастыратын. Байлар болса рулы елді шақырып, ат, құнан шаптырып, балуан күрестіріп, мергендер өнерін сынастырып, оларға айтарлықтай бәйге тігіп үлкен той жасаса, кедейлер шағын ғана қонақ шақырып, құрмалдық берумен шектелетін. Бала пішуші қожаларға да әркім әліне қарай: біреуі ат, біреуі қой сияқты ақтық беретін» (Арғынбаев 2005: 62-63). Хадисте айтылғандай, сүндетке отыру – адамзат жаратылысымен астасып жатқан сипаттардың бірі. Бұл дәстүр Ибраһим пайғамбардан (ғ.с.) бері келе жатқан ханафи дінінің рәмізі. Деректерде басқа да пайғамбарлар сүндетке отырып, дәстүрге айналдырған. Мысалы, өздерін Мұса пайғамбардың үмбеті санайтын иудей дінін ұстанушыларда да сүндеттеу дәстүрі бар. Тазалық әдеттерін сақтауды Ибраһим (ғ.с.) пайғамбарға Алла тағала бұйырған. Мұхаммед (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) пайғамбарымыздың хадистерінде Ибраһим (ғ.с.) пайғамбардың Алланың әмірімен сүндетке отырғаны айтылады. Төрт мәзһаб бойынша сүндетке отырудың үкімі түрлі көзқараста. Яғни төрт мәзһаб имамдарының үшеуі: имам Мәлік, имам Шафиғи және имам Ахметтің пәтуалары бойынша сүндетке отыру – әрбір ер мұсылманға уәжіп, міндетті іс деп есептейді. Тіпті имам Мәлік сүндетке отырғызылмаған адамның имамдыққа шығуына болмайды, әрі ондай адамның куәгерлігі де қабыл алынбайды деген қатал тұжырым жасаған. Ал, имам Ағзам Әбу Ханифа сүндетке отыру – Пайғамбарымыздың (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сүннеті, діннің рәмізі деген үкімге тоқталған (Дін мен дәстүр 2017: 57). Бірақ сүндетке отырғызу жасына байланысты нақты көзқарас білдірмеген.

Қазақ дәстүрінің бірі – көңіл айту. Қарға тамырлы қазақ халқында әдетте бір кісі қайтыс болғанда, туыстары жақын-жамағайыны сол шаңыраққа барып артта қалғандарына жұбату сөздерімен көңіл айтады. Көңіл айту сөздері көбіне былай болып келеді: Арты қайырлы болсын! Жатқан жері жәннатта болсын! Топырағы торқа болсын! Пейіште нұры шалқысын! Иманды болсын! Иманы жолдас болсын! Ал жас бала қайтыс болса, «шапағатты болсын» делінеді. Мәселен, балиғатқа толмаған жас бала өлгенде, оның әке-шешесіне, ата-әжесіне: «Балаларың шапағатшы болсын, екі алыс аман болып, Құдай бергенінен жазбасын» дейді. «Өйткені халық сенімі бойынша балиғатқа толмаған күнәсіз сәби ана дүниеде тек жұмақтан орын алады да, әке, шеше, ата, әжелеріне де қол ұшын беріп, күнәсін жеңілдетуге себін тигізеді деген ұғымды білдіреді» (Арғынбаев 2005: 74). Қазақта мал бауыздағанда да «адал бауыздауға» көңіл бөлінеді. Өздігінен өлген мал «арам өлген» деп есептеліп, оның еті желінбеген. Мал бауыздағанда да «Бисмилла» (Алланың атымен) деп айту бұлжымас қағидаға айналған. Бұл Құрандағы «Әнғам» сүресінің 145 аятымен сәйкес келетін шындық. Аятта «Өлексе, сұйық қан, доңыз және Алладан басқаның атымен сойылған жануарларды жеу харам болады» делінген. Қазақтың отбасылық дәстүрлерін зерттеген Х. Арғынбаевтың түсіндіруінше, қазақ дәстүрінде үлкеннің атын атамай, оған арнайы ат қойып, оны өле өлгенше есінде сақтауды үлкен әдептілік, көргенділік деп есептейтін де, ондай адамдарға барша жұртшылық дән ризалықпен қарайтын. Өйткені кіші үлкенді сыйласа, үлкен өз тарапынан кішінің кішілігін сыйлауы халқымыздың қанына сіңісті болған абзал әдет (Арғынбаев 2005: 31). Оңтүстік Қазақстан аймағында ислам дінінің күштірек белең алуына байланысты, діни адамдарға бір жағдаймен тәуелді болғандар нәзір (тарту) деп қыздарын қалыңсыз берген. Мұндай жағдай нәзір берушінің ишанға ісі түскенде немесе оның қыз әкесіне көрсеткен ерекше қызметі үшін берілетін тарту болуы керек. Бұл өте сирек кездеседі (Арғынбаев 2005: 38). Х. Арғынбаев неке, талақ мәселесінде дәстүр мен дін ұштасатын мына мәселеге де назар аудартады: Әйел тарапынан күйеуінен айырылысу үшін қойылатын талаптардың міндетті түрде орындалатын түрі де болатын. Біріншіден, жас әйелдің күйеуі өзінің күйеулік міндетін орындауға дәрменсіз, кемқуат болған жағдайда, күйеудің мұндай дәрменсіздігі куәлар алдында сарапқа

салынып дәлелденген жағдайда, билер алдында әйелдің талабы орындалады. Екіншіден, күйеуі 10-12 жасар бала болып, әйелі (әмеңгерлік әдетпен қосқан жесір жеңгесі) 25-30, тіпті 40 жаста болса, немесе баласы тым жас бай адамдар кедейдің бойжеткен қызын қолқанат ету үшін қалыңын беріп, «қол бала» етіп кіргізіп алған жағдайда (әйелдер жас баланың ер жетуін күтсе, әбден қартайып, өмірден еш қызық көрмей өту қаупінен сескенуден) билер кеңесі мұндай әйел талабын қолдайтын. Үшіншіден, күйеуі әйелін жазықсыз жәбірлеп, ұрып-соға берсе, әйел, ең алдымен ата-енесіне айтады. Бұл нәтиже бермесе, беделді туыскандарына шағым береді. Одан да нәтиже шықпаса, төркініне хабарлап, олар өз тарапынан құдасының алдынан өтеді. Содыр күйеу бұған да құлақ аспай, жазықсыз әйелін жәбірлеуді үдете түскен жағдайда әйел төркіні билер алдында жүгінісіп, теңдік алуға мүмкіндігі болады. Егер күйеуінің қатал жаза қолдануы әйелінің аздап болса да кінәсіне байланысты болса, онда тіпті әйел басқа біреуге қашып кеткен күннің өзінде, билер үкімі бойынша, әйелді күйеуіне қайтарып, оны азғырып, айнытушы айып төлейтін. Күйеуі аз ғана мал-мүлкіне қарамай, оны орынсыз шашып рәсуасын шығарса, әйелдің де жағдайына қарамаса немесе кедейліктің салдарынан әйелін асырауға шамасы келмесе, күйеу туыстарын неше дүркін ескерткенмен еш нәтиже болмаса, әйел билер алдына барып, күйеуінен ажырасуға ерікті болған. Әйелдің бұл айтылған себептерден басқа да, яғни шарифат жолымен де некелескен күйеуінен ажырасуына мүмкіндік болатын. Бұлар негізінен күйеудің әйелге күнкөріс қалдырмай кетіп қалуына байланысты. Еш күнкөріссіз 6 ай 10 күн хабарсыз қалдырса немесе 7 жыл бойы із-түзсіз жоғалып кетсе, күн көріс болған күннің өзінде екі кісі куәмен қазылар алдында жоғарыдағы айтылған шарттардың шындығы туралы ант берсе болды, әйел күйеуінен ажырасуға рұқсат алады. Ал енді еркектер тарапынан әйелін тастау әлдеқайда оңай болатын. Әйел тастау қазақ арасында көп болмағанмен, кездесіп тұратын. Оның де бірнеше себептері болатын. Біріншіден, әйел жеңілдікке салынып, күйеуінің көзіне шөп салса, ол жағдай бұлтартпастай дәлелденген күнде айрылысудан басқа ештеңе қалмайтын. Ертеректе басқа біреумен көңілдестік үшін әйел де, оның көңілдесі де өлім жазасына бұйырылатын болса, XIX ғасырда мұндай жаза қолданылмайтын. Көңілдестік үшін айырылысқан әйелге мал мүліктен ештеңе берілмей, қара сиырға теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, мойнына құрым киіз

іліп, ауыл алдында масқаралап, төркініне апарып тастайтын. Екіншіден, әйелі үй шаруашылығын басқара алмайтын топас немесе ешкімді де сыйлай білмейтін көргенсіз болса, ауқатты күйеу мұндай әйелден құтылуды дұрыс деп табатын да, үйінен әкелген жасауын түгел беріп, төркініне апарып салатын. Әйелімен шын мәнісінде айырылысқысы келген еркек алақанымен тас уыстап, екі қолын төбесіне қойып, куәлар алдында «талақ еттім» деп үш рет қайталаса болды, олардың арасындағы некелестік қатынас дереу үзілу керек те, ажырасу актысы аяқталған болып саналады. «Талақ еттім» деу ислам дініне байланысты қалыптасса, төбесіне тас уыстаған екі қолын қою «тәңір алдында шын пейіліммен сенен безетінімді айтып отырмын» деген пиғылын білдіру ишараты, яғни тәңір алдында әйелін тастайтындығына берген анты сияқты (Арғынбаев 2005: 42). Қазақ тіл-көз тимесін деп молдаға дұға жаздырып, балаға бойтұмар жасап береді. Оны былғарыға тігіп, бау тағып, мойнына салдырады. Немесе ылғи үстінде жүретін киімінің омырауының астыңғы жағынан қадап қояды. Жетісу төңірегінде жеті ұсақ тасты тұмарша етіп шүберекке тігіп, шолақ жең камзолының желкесіне астыңғы жағынан көзге түспестей етіп жапсыра тігіп қояды. Бұл да тіл көзден сақтау шарасы. «Тіл-көзін тасқа» деген қарғыс осыған байланысты (Арғынбаев 2005: 48-49). Хадисте «Көз тию шындық» делінген. Рамазан айында қазақта «Жарапазан» айтылатын болған. Ол дәстүр әлі де бар. Б. Сапаралы, Ж. Дәуренбеков құрастырған кітапта жарапазанға қатысты ұлт зиялыларының төмендегідей пікірлері берілген: «Бұл жыр отыз күн оразада айтылады. Оразада бұл тәрізді жыр айту салты барлық мұсылман елдерінің бәрінде де бар. Жарапазан өлеңдері, бата жырлар біртүрлі қалыптанған, көбінесе жаттама болады. Өйткенмен де кейбір жыршылар жарапазанды өзі де шығарып айтады» деп жазады Сәкен Сейфуллин. «Оразаны мадақтайтын арабша «иә, шаһри рамазан», қазақша «жарапазан» айтылатын жыр бар. Оны ел ақтап айтатындарды қазақ «жарапазаншы» дейді» деп жазады Сәбит Мұқанов. «Поэзияның қазақтың таза халықтық әдебиетінен келесі бөлімге рухани діни әдебиетке ауысатын ерекше бір түрі жарапазан деп аталады. Жарапазанды ел кезіп жүретін адамдар әдетте ораза кезінде айтады. Бұл жырлар жартылай діни сипатты: жарапазаншылар өз өлеңдерінде шарифатқа иек арта отырып, қайыр садақа, сый сұрайды» деп жазады Халел Досмұхамедов. «Парсы елінде «шаһарзабан»

шаһар кезуші», тапқыр, күлдіргі ақын деген ұғымды білдіреді. Бізде ол үй арасын кезіп жүріп өлең айтушы болмақ. «Тұсыңа келіп тұрмыз ақтап қана, айтамыз жарапазан мақтап қана» деген жолдарға қарағанда, оны кейде ел жұптасып та айтатын болған» деп жазады ғалым Әуелбек Қоңыратбаев. Жарапазанды балалар да айта береді. Қай кезде айтам десе, жарапазаншының өз еркінде. Бірақ көбіне, ораза ұстаушылар күн батқан соң ифтарлық жасап, яғни ауызды ашқан соң тамактанып, әлденіп, елдің көңіл қошы көтеріліп, дастарқан басында жадырай бастаған кезде жарапазаншылар да үйді-үйді аралауға шығады. Олар үй сыртында тұрып та, есік аузына келіп те айта береді. Жарапазан өлеңінің мазмұны әртүрлі болып келеді. Онда хикаялау да, мақтау да, әзілдеу де, алғыс та, бата да, шымшылау да бар (Құтты болсын 1993: 542). Ұлттық салт-дәстүрлер – тұрмыстық норма, әлеуметтік, мәдени тұрақтылық болып табылады. Ұлттық сезім – халықтың қажеттілігіне құбылыстар мен заттардың қарым-қатынасының үйлесушілігі, үйлеспеушілігі, ана тіліне сүйіспеншілік, адамгершілік, эстетикалық, интеллектуалды сезімдердің қосындысынан тұрады (Азамат 2008: 10).

Қорытынды

Елдің тарихын, өткендегі өмірін, істеген кәсібін, дәстүрлі өнерін, тұрмыс салтын білмей тұрып, қазіргінің ұшығына жету мүмкін емес (Жәнібеков 2007: 6). Қазақ халқы үшін дін мен дәстүр бір-бірінен ажырағысыз қалыпта. Қараханидтер кезінде мемлекеттік дін болған ислам кейінгі ғасырларда қазақ халқының әдет-ғұрып салт-санасына берік бекіген. Ислам діні, әсіресе Ханафи мәзһабы жергілікті ғұрыпты да өз кезегінде жарамсыз етпей, тұщымды дәлелге санаған. Ұлттың ұлылығын сақтау үшін дәстүрдің озық үлгілерін тұрақтандырып, ол үшін күресу қажет (Қуандық 2001: 101) Дін – қасиетті ұғымдармен қамтылған құбылыстарды таратуға арналған әлеуметтік институт болып табылады (Шайхиев 2011: 42). Баба дәстүр бастауларына оралып отыру – ұлттық даралық кепілі (Затов 2005: 38). Сондықтан қоғам тұрақтылығын сақтаудың бірден бір негізі өскелең ұрпаққа дін мен дәстүрдің сабақтастығын тиісінше түсіндіріп, дәріптей білуде екенін нық айта аламыз.

Әдебиеттер

- Абжалов С.У. (2008). Ханафи мәзһабының діни-философиялық негіздері: философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы (09.00.13.). / Ғылыми жетекші Н.Ж. Байтенова; әл-Фараби ат. ҚазҰУ. – Алматы.
- Абуова А.С., Ерболатова А.М. (2017). Қазақ халқының салт дәстүрлерінің тәрбиелік мәні // Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Махамбет Ержанұлы Ержановтың 70 жылдық мерейтойына арналған «Заманауи Қазақстан мәдениетінің ұлттық құндылықтарын сақтау және дамыту» тақырыбындағы Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал.
- Аргынбаев Х. (2005). Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: Қайнар.
- Ахметжанова Ф.Р. (2005). Қазақ тіліндегі оң және теріс бата: ғылыми басылым / Ф.Р. Ахметжанова, Ж.К. Ғафурова.– Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы.
- Аханов Б. (1993). Дін және еркін ойшылдық: көмекші оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті.
- Азамат Т. (2008). Сал серілік дәстүр арқылы этномәдени тәрбие беру. – Павлодар.
- Әбуов Ә.Е. (2010). Жахандану: дін және ұлттық мәдениет // Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің хабаршысы. – Қызылорда: Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті. №2.
- Әзірбекова А.Ж. (2009) Қазақ халқының салт дәстүр мәдениеті // Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал Сырдария өңірінің орны: Халықаралық ғылыми конференция материалдары.– Алматы: Арна.
- Бейсенов Б. (2015). Қазақ ойшылдары дін туралы. – Алматы: Көкжиек.
- Дін мен дәстүр. (2017). II кітап (тал бесіктен жер бесікке дейін). – Астана.
- Жәнібеков Ө. (2007). Дәстүр және уақыт. 2-бас. Толық. – Астана: Алтын кітап.
- Затов Қ.А. (2005). Баба дәстүр бастаулары // Саясат. №9.
- Исенов Ө. (2012). Қазіргі қазақ қоғамындағы ақсақалдар институты // М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы.
- Смағұлова А. (2004). Қазақтың әдет-ғұрып заңдары: оқу құралы. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің редакциялық баспа бөлімі.
- Шайхиев Т.Т. (2011). Діни төзімділік мемлекет тұрақтылығының негізі. М. Өтемісов атындағы БҚМУ Хабаршы. №3 (43).
- Шахманов Б.С. (2014). Жақсы сөз, ұлттық дәстүр жан азығы. – Астана.
- Қаратышқанова Қ.Р. (2010). Дін философиясы: оқу құралы. – Түркістан: Тұран.

- Құтты болсын тойларың: той кітабы (1993) / Құраст. Б. Сапаралы, Ж. Дәуренбеков. Толықт., 2 бас. – Алматы: Өнер.
- Қуандық Е. (2001). Кеңестік идеология және қазақ интеллигенциясы // Қазақстан жоғары мектебі. №4-5.
- Көркемдік дамудағы дәстүр жалғастығы (2010). – Қарағанды: ҚарМУ.
- Муханбеткалиев Е.Е. (2016). Дін философиясы: философия мамандығының магистранттарына арналған дәрістер жинағы. – Ақтөбе: С. Бәйбішев ат. Ақтөбе университеті.
- Хасан Аббас Қутуб. (2003). Сахих Муслим юишархи ән Науауи. Дәр аламу әл кутуб. – Ар Рияд.
- Уахатов Б. (1983). Қазақтың тұрмыс салт-жырларының типологиясы. – Алматы: Ғылым.

References

- Abjalov S.U. (2008). Hanafi mazhabynyn dini-filosofialyq negizderi [Religiously philosophical foundations of the Hanafi madhhab]: filosofia gylymdarynyn kandidaty gylymi darejesin alu ushin дайналған dissertasiyasy (09.00.13.). / Gylymi jetekshi N.J. Baitenova; al-Farabi at. QazUU. – Almaty.
- Abuova A.S., Erbolatova A.M. (2017). Qazaq halqynyn salt dasturlerinin tarbielik mani [Educational meaning of the tradition of the Kazakh nation] // Pedagogika gylymdarynyn doktory, professor, Qazaqstannyn enbek sinirgen qairatkeri Mahambet Erjanuly Erjanovtyн 70 jyldyq merei toiyна арналған «Zamanauі Qazaqstan madenietinin ulttyq qundylyqtaryн saqtau jane damytu» taqyrybyndyq Respublikalyq gylymi tajiribelik konferensia materialdary. – Oral.
- Argynbaev H. (2005). Qazaqtyn otbasylyq dasturleri [Kazakh family traditions].: Qainar, – Almaty.
- Ahmetjanova F.R. (2005). Qazaq tilindegi on jane teris bata [Blessing and curse in the Kazakh language]: gylymi basylым / F.R. Ahmetjanova, J. Q. Gafurova. S. Amanjolov atyndagy SHQMU baspasy, – Oskemen.
- Ahanov B. (1993). Din jane erkin oishyldyq [Religion and freethinking]: komekshi oqu quraly. Qazaq universiteti: – Almaty.
- Azamat T. (2008). Sal serilik dastur arqyly etnomadeni tarbie beru [Ethnocultural education through poetic traditions]. Pavlodar.
- Abuov A.E. (2010). Jahandanu: din jane ulttyq madeniet [Globalization: religion and national culture] // Qorqyt ata atyndyq Qyzylorda memleketik universitetinin habarshysy. Qorqyt ata atyndagy Qyzylorda memleketik universiteti. №2.
- Azirebekova A.J. (2009) Qazaq halqynyn salt dastur madenietі [Culture of traditions of the Kazakh people] // Eurazia tarihy men madenietindegi Aral Syrdaria onirinin орны: Halyqaralyq gylymi konferensia materialdary. Arna, – Almaty.
- Beisenov B. (2015). Qazaq oishyldary din turaly [Kazakh thinkers about religion]. Kokjiek: – Almaty.
- Din men dastur [Religion and tradition]. (2017). II kitap (tal besikten jer besikke deiin). – Astana.
- Janibekov O. (2007). Dastur jane uaqyt [Culture and time]. 2-bas. Tolyq. Altyn kitap: – Astana.
- Zatov Q.A. (2005). Baba dastur bastaulary [The origins of the traditions of ancestors] // Saiasat. №9.
- Isenov O. (2012). Qazirgi qazaq qogamyndagy aqsaqaldar instituty [Institute of Elders of the traditional Kazakh society] // M. Otemisov atyndagy Batys Qazaqstan memleketik universitetinin habarshysy.
- Smagulova A. (2004). Qazaqtyn adet-guryp zandary [Kazakh customs]. Oqu quraly. Q. Jubanov atyndagy Aqtobe memleketik universitetinin redaksialyq baspa bolimi, – Aqtobe.
- Qutty bolsyn toilaryn: toi kitaby [Happy holiday] (1993). Qurast. B. Saparaly, J. Daurenbekov. Tolyqtyrylyp 2 bas. Oner, – Almaty.
- Quandyq E. (2001). Kenestik ideologia jane qazaq intelligensiasy [Soviet ideology and Kazakh intelligentsia] // Qazaqstan jogary mektebi. №4-5.
- Korkemdik damudagy dastur jalgastygy (2010) [The sequence of traditions in artistic development]. QarMU: Qaragandy.
- Muhanbetkaliev E.E. (2016). Din filosofiasy [Philosophy of religion]: Filosofia mamandygynyn magistrantтарына арналған darister jinagy. S. Baibishev at. Aqtobe universiteti. – Aqtobe.
- Hasan Abbas Qutub. (2003). Sahih Muslim iuisharhi an Nauauі [Nawawi’s explanation of Sahih Muslim] Dar alamu al kutub, – Ar Riad.
- Uahatov B. (1983). Qazaqtyn turmys salt-jyrlarynyn tipologiasy [Typology of Kazakh household traditions]. Gylym, – Almaty.